

بررسی اثرات انتخابات پارلمانی عراق در فرایند دولت و ملت سازی: مطالعه موردی انتخابات ۲۰۱۴

شیلان خاکی^۱
یاسر خورشیدوند^۲
عبدالمطلب جوانمردی^۳

چکیده: انتخابات در عراق همواره تحت تأثیر رقابت و چالش‌های داخلی میان بازیگران اصلی این کشور یعنی (شیعیان، سنی‌ها و کردها) قرار داشته است. در زمان صدام و حاکمیت حزب بعث و پیش از حمله آمریکا به عراق در سال ۲۰۰۳، این اختلافات قومی-مذهبی با پی‌گیری سیاست دولت-ملت‌سازی از بالا و با ابزار مشقت آهین دولت بعثی سرکوب می‌شد. پس از برکناری صدام، دیگر بار ضعف دولت-ملت‌سازی، همچون آتش زیر خاکستر زبانه کشید و عراق را وارد فاز جدیدی از ناآرامی‌هایی کرد که مشخصه اصلی آن درگیری‌های قومی-مذهبی بود. سئوالی که این روزها ذهن بسیاری از کارشناسان خاورمیانه و افکار عمومی را به خود مشغول کرده و در حقیقت سئوال اصلی این مقاله نیز به حساب می‌آید این است که چگونه و چرا حاصل بیش از یک دهه کارکرد ساختار دموکراتیک در عراق به ظهور داعش و بازگشت جنگ‌های فرقه‌ای به این کشور ختم می‌شود؟ فرضیه‌ای که در این مقاله توصیفی-تحلیلی به دنبال اثبات آن هستیم، این است که به‌رغم اختلافات ظاهری انتخابات پارلمانی سال ۲۰۱۴ با ادوار گذشته، همچنان ضعف دولت-ملت‌سازی پاشنه آشیل و گره‌گم‌شده دموکراسی و ناکارآمدی انتخابات این کشور است. براساس یافته‌های این مقاله، تا زمانی که این مشکل به‌صورت ریشه‌ای برطرف نشود، عراق حتی با دارا بودن ساختارهای کاملاً دموکراتیک، قادر نخواهد بود در مسیر دموکراسی گام بردارد.

واژگان کلیدی: دولت-ملت‌سازی، عراق، انتخابات پارلمانی، دموکراسی

۱.. خانم شیلان خاکی، دانش‌آموخته کارشناسی ارشد مطالعات منطقه‌ای، دانشگاه مفید، قم

(amineh.khaky@yahoo.com)

۲. آقای یاسر خورشیدوند، دانش‌آموخته کارشناسی ارشد مطالعات منطقه‌ای، دانشگاه مفید، قم

۳. آقای عبدالمطلب جوانمردی، دانش‌آموخته کارشناسی ارشد، دانشگاه خوارزمی، تهران

تاریخ تصویب: ۱۳۹۳/۳/۲۴

تاریخ دریافت: ۱۳۹۳/۱/۲۰

مقدمه

در صورتی که هنوز کمتر از صد سال از تأسیس کشور عراق پس از فروپاشی عثمانی می‌گذرد، این کشور بیش از هر کشور درخاورمیانه با تنش و بحران دست‌وپنجه نرم کرده است. تاریخ عراق حوادث تلخ زیادی به خود دیده و هنوز هم آستن اتفاقات بسیاری است. شورش عراقی‌ها علیه نیروهای انگلیسی حاضر در عراق در سال ۱۹۲۰، کشتار آسوری‌ها در سال ۱۹۳۳، سرکوب کردها در سال ۱۹۳۶، کودتای نظامی بکر صدقی در سال ۱۹۳۷، کودتای رشید علی در سال ۱۹۴۱، کودتای قاسم در سال ۱۹۵۸، کودتا علیه قاسم توسط حزب بعث در سال ۱۹۶۳، برکناری حزب بعث از قدرت توسط عبدالسلام عارف در سال ۱۹۶۳، کودتای دوم بعثی‌ها توسط احمد حسن البکر در سال ۱۹۶۸، جنگ ۸ ساله علیه ایران از سال ۱۹۸۰ تا ۱۹۸۸، شورش کردها در شمال و انتفاضه شیعیان در جنوب در سال ۱۹۹۱، جنگ داخلی بین دو حزب اصلی کرد یعنی حزب دموکرات و اتحاد میهنی کردستان در سال ۱۹۹۴، جنگ دوم آمریکا علیه عراق و حوادث متعاقب آن، پیدایش گروه داعش و وضعیتی که اکنون عراق و کل منطقه را تهدید می‌کند و چندین و چند حادثه خون‌بار دیگر، تنها در نود سالی اتفاق افتاده است که این کشور ساختگی در خاورمیانه پا به عرصه وجود گذاشته است.

در زمان حمله آمریکا به عراق و سرنگونی صدام این‌گونه تصور می‌شد که با روی کار آمدن یک سیستم دموکراتیک، کشور عراق ضعف‌های گذشته را پشت سر گذاشته و وارد مرحله‌ای جدید از حیات سیاسی خود شود. مرحله نوینی که با تاریخ خون‌بار این کشور متفاوت خواهد بود. پس از روی کار آمدن سیستم دموکراسی پارلمانی در عراق مردم این کشور برای تعیین سرنوشت سیاسی خود به پای صندوق‌های رأی رفته و مشق دموکراسی را تمرین کردند؛ اما نتیجه یک دهه مشق دموکراسی و انجام سه انتخابات در عراق چیزی جز ظهور داعش و شکل‌گیری جنگ‌های فرقه‌ای در این کشور نبود. مقاله پیش رو سعی دارد با بررسی سه دوره انتخابات پارلمانی برگزار شده در عراق به تجزیه و تحلیل چرایی حصول چنین نتیجه شومی از یک دهه دموکراسی در این کشور از زاویه نظریه دولت‌ساز^۱ بپردازد.

انتخابات پارلمانی که در ۳۰ آوریل ۲۰۱۴، برای تعیین نمایندگان مجلس عراق در سرتاسر این کشور برگزار شد، آغازگر مرحله جدیدی از روندهای سیاسی عراق در دوره پس از صدام و خروج کامل نیروهای آمریکایی در این کشور است. با توجه به

ویژگی‌ها و نتایج اخیر، مسئله اساسی تأثیرگذاری‌های آن بر آرایش و توازن نیروهای سیاسی در این کشور، معادلات قدرت و ترکیب دولت آینده است.

بنابراین، سؤال اصلی مقاله حاضر بر این منوال است که انتخابات پارلمانی عراق چه تأثیری بر روند دولت‌ملت‌سازی عراق داشته است؟ بر اساس فرضیه‌ای که در این مقاله به دنبال اثبات آن هستیم؛ تا زمانی که بحران دولت‌ملت‌سازی به صورت ریشه‌ای برطرف نشود، عراق حتی با دارا بودن ساختارهای کاملاً دموکراتیک، قادر نخواهد بود در مسیر دموکراسی گام بردارد.

این مقاله از نظر روش شناسی در زمره تحقیقات توصیفی تحلیلی قرار می‌گیرد و فاقد جنبه‌های آماری بوده و عمدتاً متکی به اسناد و مدارک و شهود و ادراک و تحلیل عقلانی است. از این‌رو، برای تجزیه و تحلیل داده‌ها از معیارهای عقل، منطق، تفکر و استدلال به بررسی فرضیه‌ها پرداخته می‌شود. هر چند مقالات و کتب متعددی به‌طور مجزا در حوزه بررسی انتخابات عراق و دولت‌ملت‌سازی در عراق نگاشته شده است؛ اما در حوزه تأثیر دولت‌ملت‌سازی بر انتخابات سال ۲۰۱۴ با فقر ادبیات مواجه بودیم. از این‌رو، مقاله حاضر تلاشی برای پر کردن این خلأ تحقیق به حساب می‌آید.

۱. چارچوب نظری تحقیق

۱-۱. نظریه دولت-ملت‌سازی

دولت‌ملت‌سازی جایگاه مهم و ویژه‌ای در متون سیاست بین‌الملل دارد. دولت^۱ متداول‌ترین و البته مناقشه‌برانگیزترین مفهوم در حوزه علوم سیاسی و روابط بین‌الملل به حساب می‌آید و از این‌رو مشکلات جدی در معنا، مفهوم و کاربرد آن وجود دارد. دولت‌ملت‌سازی مهم‌ترین فرایندی است که از طریق آن حضور گروه‌های مختلف قومی-مذهبی در چارچوب یک سرزمین واحد تضمین می‌شود. این فرایند که در تئوری‌های کلاسیک دولت‌ملت‌سازی، مبتنی بر اجبار بوده امروزه در رویکرد لیبرال از طریق فرایند دموکراتیزاسیون یا دموکراسی اجماعی صورت می‌گیرد. آنچه بدیهی است این مقوله در میان بسیاری از دولت‌های درحال توسعه از اهمیت بسیاری برخوردار است؛ به‌ویژه در منطقه خاورمیانه که به دلیل تعارض میان حفظ ساختارهای سنتی سیاسی-اجتماعی و نفوذ جریان توسعه و جهانی‌شدن و همچنین مداخله قدرت‌های فرامنطقه‌ای، سالیان متمادی در دوران تکوین دولت‌ملت‌سازی قرار گرفته است. پراهمیت‌تر می‌نماید (نوظهوری، ۱۳۹۳: ۹). بر این سیاق صرف‌نظر از متغیرهای

گفته شده آنچه در این نوشتار مد نظر است آن است که کشورهای خاورمیانه به ویژه آنهایی که از دولت رانتیری بهره می‌برند چالش بیشتری را در مسیر دولت‌سازی دارند.

منظور از دولت‌سازی فرایندی است که در آن نهادهای قضایی، اجرایی، مقننه و نیروی اجبار و نظامی شکل می‌گیرند. در این روند، ثبات در اولویت قرار دارد. ملی‌گرایی نیز رسیدن به مفهومی از دولت است که در تناسب با ملت قرار دارد و آن را در تمایز با کشورهای دیگر قرار می‌دهد. هویت ملی به نظام معنایی و فرهنگی کشور اشاره دارد که خود را در چارچوب خاص معنا می‌کند (Lukitz, 1995: 204)؛ اما ملت^۱ مفهومی است که به انحاء مختلف با دولت ارتباط پیدا می‌کند، چه وقتی که در رایج‌ترین وجه از مفهوم دولت‌ملت استفاده می‌کنیم و منظورمان مهم‌ترین بازیگر صحنه کره ارض و مرزبندی و تقسیمات کلان ناشی از آن است و چه آنگاه که می‌گوییم، دولت نماینده ملتی است یا نیست و بر آن برخلاف رضایت عامه با جبر حکومت می‌کند و یا این که ملتی در پی ایجاد دولتی مستقل برای خود است، یا ملتی تحت سلطه یا استعمار دولت نامشروعی است و... ملت در ساده‌ترین تعریف، گروهی اجتماعی است در بین گستره متنوع و بی‌شماری از دیگر گروه‌های اجتماعی.

در حالی که در عراق به‌عنوان نقطه تمرکز پژوهشی این مقاله، هرگز شاهد وفاداری عالی اعضا و ارتباط تنگاتنگ آن‌ها با دولت نبوده و نیستیم. در این کشور بیش از آن که صحبت از وفاداری به ملت و تعامل مثبت با دولت در میان باشد، از مسائلی مانند استقلال کردستان، تقویت هلال شیعی (Nasr, 2006: 3) و سلفی‌گرایی سخن به میان می‌آید. وجه ارتباط این دو در فرایند دولت‌سازی می‌تواند اشکال مختلفی به خود بگیرد. همواره یکی از بحث‌های مهم در مورد ارتباط دولت و ملت این بوده است که آیا دولت قبل از ملت وجود دارد، یا بالعکس؟ آیا دولت، ملت را می‌سازد و یا ملت، دولت را؟ عده‌ای بر این نظرند که ابتدا ملت وجود دارد و یا شکل می‌گیرد و بعد در پی تشکیل دولت خود برمی‌آید. به‌طور مثال ماکس وبر معتقد بود "یک ملت، یک جماعت هم احساس است که به‌قدر کافی خود را در دولت خودش متجلی می‌کند، از این رو یک ملت جماعتی است که به‌طور طبیعی تمایل دارد تا دولت خود را تأسیس کند." در این نگاه پس فرض وجود ملت قبل از تأسیس دولت قطعی در نظر گرفته شده است. در مقابل، عده‌ای نیز به روند بالعکس معتقدند. مونتسرات گیبِرنا در این باره می‌نویسد: "دولت، به‌منظور حمایت از مشروعیت خود، درصدد خلق یک ملت است." احمد اشرف،

از محققین ایرانی، نیز با رجوع به نظر "هابسباوم" می‌نویسد: "بی‌شبهه، مفهوم سیاسی ملت و هویت ملی را دولت‌ها ایجاد می‌کنند و برای آن قباله تاریخی تدارک می‌بینند" (گیبرینا، ۱۳۷۸: ۱۵۹).

دولت و ملت در معنای مدرن آن همواره در یک ارتباط دوسویه تأسیسی و تکوینی نسبت به یکدیگر عمل کرده است. دولت برای تثبیت و تداوم خود به وجود یک ملت و همبستگی و انسجام هر چه بیشتر آن نیاز دارد و ملت نیز برای انباشت بهتر و نهادینه قدرت و حفظ هویت متمایز و مستقل خود (در مقابل دیگران) به وجود دولتی نیرومند و توانمند نیازمند است. بدین گونه است که دولت‌ملت در شبکه یا منظومه‌ای از وابستگی متقابل رشد و تقویت می‌یابند و با افزایش هرچه بیشتر از این ارتباط و پیوندها می‌توانند تصویری کاملاً واقعی از خود به‌عنوان دولت‌ملت (قابل احترام) در صحنه بین‌المللی نمایش دهند.

در پیشبرد روند ملت‌سازی، منابع اقتصادی نقش بسیار مهم و تعیین‌کننده‌ای دارند. در واقع منابع اقتصادی قوی، توان دولت را در پیشبرد بهتر روند ملت‌سازی و تحقق برنامه‌های خود افزایش می‌دهد. شرایط تاریخی-زمانی، موقعیت ژئوپلیتیک و سامانه‌ای نظام بین‌الملل نیز از عوامل بسیار مهم در تأثیرگذاری بر این روند قلمداد می‌شوند.

در زمینه نهادهای دولتی و حکومت‌مداری نیز تفاوت‌هایی جدی مشاهده می‌شود. این تفاوت‌ها را می‌توان در ثبات سیاسی در دو دسته مشاهده کرد. در دولت‌ملت‌های موفق، به تدریج نهادهای سیاسی در جهت مدیریت کارآمد و توانمند، توسعه و پیشرفت کرده‌اند. جامعه مدنی در این گونه جوامع بسط و تحکیم یافته است و لایه ارتباطی و پیوندی دولت و ملت به نحو مطلوبی شکل یافته است. در واقع، این وضعیت را می‌توان در پیشرفت دموکراسی در این جوامع خلاصه کرد. بی‌دلیل نیست که تقریباً همه دولت‌ملت‌های موفق در زمره دموکراسی‌ها قرار می‌گیرند. در مقابل، وضعیت برای بسیاری از شبه دولت‌ها کاملاً برعکس است.

مهم‌ترین ویژگی شبه دولت‌ها عدم پیشرفت چشم‌گیر آن‌ها در زمینه دموکراسی است. بسیاری از شبه دولت‌ها یا در زمره نظام‌های اقتدارگرا قرار می‌گیرند و یا این که هنوز شبه دموکراسی قلمداد می‌شوند. نهادهای مدیریتی و سیاسی در اکثر این کشورها ناکارآمد جلوه می‌نمایند و در حداقل شرایط لازم برای ثبات سیاسی یعنی انتقال مؤثر و کارآمد قدرت، مشکلات عدیده‌ای مشاهده می‌شود (سلطانی، ۱۳۹۱: ۳۷).

۲-۱. انطباق چارچوب نظری با موضوع پژوهش

تلاش گروه‌های محافظه‌کار عراقی برای حفظ ساختارهای سنتی سیاسی-اجتماعی، دخالت قدرت‌های خارجی منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای در امورات داخلی عراق، در کنار نفوذ جریان‌های جهانی‌شدن و انفجار اطلاعات از اصلی‌ترین دلایل ناکامی عراق در تکوین روند دولت‌مملت‌سازی در دهه اخیر به حساب می‌آیند. این عوامل از چنان قدرتی برخوردارند که حتی ساختار دموکراتیک عراق نیز توان مقابله با آن‌ها را نداشته و در مقابل این شرایط بومی سر تعظیم فرود آورده است. به‌واقع، هر یک از این عوامل و شرایط به دلیل طرفداری از نیروهای حامی خود در داخل عراق، مانع شکل‌گیری یک هویت سیاسی، فرهنگی و اجتماعی مشترک در این کشور شده‌اند.

عدم اعتماد متقابل بین گروه‌های سیاسی عراق به‌گونه‌ای است که اجازه جمع شدن این گروه‌ها گرد یک هدف سیاسی مشترک را نمی‌دهد. این اختلافات و بی‌اعتمادی نه‌تنها در میان شیعه، سنی و کردها بلکه در میان هر یک از این گروه‌ها نیز به‌وفور یافت می‌شود. به‌عنوان نمونه، در میان شیعیان جریان مقتدا صدر به‌شدت با جریان نوری‌المالکی در تضاد بوده و یا در میان کردها، کردهای فیلی با کردهای سنی سر ناسازگاری داشته و در ائتلاف نوری‌المالکی قرار می‌گیرند. همچنین این مشکلات مربوط به یک دهه اخیر نبوده و سابقه‌ای تقریباً صد ساله دارد. در حالی که بیش از ۹۰ سال از تأسیس کشور عراق می‌گذرد هنوز هم بسیاری از کارشناسان ریشه مشکلات این کشور را در هنگام تأسیس این کشور می‌دانند.

شروع دولت‌سازی در عراق نه بر اساس واقعیت‌های این کشور و منطقه خاورمیانه بلکه کاملاً بر اساس منافع استعماری قدرت‌های فرامنطقه‌ای رقم خورد. به‌طور مثال، نقشه فعلی سیاسی عراق از سوی یک افسر اطلاعاتی انگلیسی طراحی و در اجلاس قاهره در ۱۹۲۱ تصویب شد. در این کشور جدید سه منطقه با ژئوپلیتیک فرهنگی مختلف و متضاد در قالب یک کشور بر مبنای خواست قدرت‌های فرامنطقه‌ای و بدون توجه به عوامل داخلی و منطقه‌ای شکل گرفت (زمانیان، ۱۳۸۶: ۵۰).

۲. انتخابات پارلمانی عراق

از زمان سرنگونی صدام حسین توسط نیروهای آمریکایی در سال ۲۰۰۳ تاکنون شهروندان عراقی در قالب نظام سیاسی دموکراسی پارلمانی هر چهار سال یک‌بار شاهد برگزاری یک انتخابات پارلمانی بوده‌اند. اولین دوره در سال ۲۰۰۵، دور دوم در سال ۲۰۱۰ و درنهایت سومین دوره نیز چندی پیش در تاریخ ۲۷ تا ۳۰ آوریل ۲۰۱۴ (۸ تا ۱۰ اردیبهشت ۱۳۹۳) برگزار شد. هرچند این سه دوره انتخابات برگزار شده در عراق

تفاوت‌های به نسبت زیادی باهم داشتند ولی وجه مشترک تمامی این سه دوره انتخابات را می‌توان برگزاری آن‌ها در فضایی تنش‌آلود، بدون شکل‌گیری دولت‌مملت واحد و فقدان احساس هویت ملی به حساب آورد. مروری بر نتایج دوره‌های پیشین و صف‌بندی‌های نیروهای سیاسی، مذهبی و نژادی در این انتخابات می‌تواند مخاطب را با روند سیاسی عراق در یک دهه گذشته آشنا سازد. از این رو اشاره‌ای هرچند گذرا بر انتخابات دوره‌های قبل در این بخش از مقاله می‌تواند به دیدی جامع از روند انتخابات پارلمانی عراق منجر شود (سلطانی، ۱۳۹۱: ۴۳).

۲-۱. انتخابات پارلمانی اول در سال ۲۰۰۵

در انتخابات پارلمانی سال ۲۰۰۵ عراق تمام گروه‌های سیاسی برای کاهش اختلافات طایفه‌ای در قالب عراق یک‌پارچه در انتخابات شرکت کردند. این انتخابات را می‌توان نخستین گام عراق برای ساخت دولت-ملت جدید در شرایط پس از صدام و تلاشی برای رسیدن به دموکراسی بعد از سال‌ها دیکتاتوری حزب بعث به حساب آورد. در انتخابات پارلمان اول در دسامبر ۲۰۰۵، ۲۷۵ نماینده در قالب نظام انتخاباتی فهرست بسته و تک‌دایره‌ای به مجلس راه یافتند. نتایج انتخابات قابل پیش‌بینی بود و همان‌طور که پیش‌بینی‌ها نشان می‌داد، این انتخابات بیان‌گر وجود ضعف ریشه‌دار در روند دولت‌مملت‌سازی عراق بود. فقدان دولت‌مملت‌سازی در دوران گذشته موجب شد تا نتایج انتخابات به شدت از عوامل قومی-قبیله‌ای تأثیر پذیرفته و اکثریت سرکوب‌شده در دوره قبلی در رفتار انتخاباتی خود احساسات نژادی و مذهبی را بر احساسات ملی ترجیح دهد. مروری اجمالی بر نتایج اولین دوره انتخابات پارلمانی عراق که در ذیل به آن پرداخته می‌شود، اثباتی است بر این مدعا (میریچی: ۲۰۰۸: ۵۱).

شیعیان: شیعیان که در دوران حکمرانی صدام، معتقد بودند در عراق همیشه "مالیات و مرگ برای شیعیان است و پست‌ها برای سنی‌ها" (Stansfield, 2005: 138) با امید بسیاری پا به عرصه انتخابات گذاشتند. گروه‌های شیعی با تأکید آیت‌الله علی سیستانی مرجع بزرگ شیعیان عراق، در قالب "ائتلاف عراق یک‌پارچه" که متشکل از چهار حزب اصلی الدعوه، مجلس اعلای اسلامی، جریان صدر و حزب فضیلت اسلامی بود در انتخابات شرکت کردند و از مجموع ۲۷۵ کرسی مجلس ۱۲۸ کرسی را تصاحب کردند.

گُردها: ائتلاف گُردها که با دو حزب اصلی (دموکرات و اتحادیه میهنی گُردستانی) در این انتخابات شرکت کرده بودند بر ۵۳ کرسی تصدی پیدا کرد. حزب

اتحاد اسلامی کردستان نیز ۵ کرسی را در پارلمان به خود اختصاص داد و در مجموع کردها در مجلس عراق ۵۸ کرسی پارلمان را در اختیار گرفتند.

اهل تسنن: اکثریت جریان‌های سنی در اولین انتخابات پارلمانی عراق به حاشیه رانده شدند، بنابراین این اقلیت که برای ده‌ها سال قدرت بلامنازع عراق به شمار می‌آمدند انتخابات را تحریم کردند. فهرست العراقیه به رهبری ایادعلاوی به‌عنوان اصلی‌ترین جریان سنی در انتخابات ۲۰۰۵ شرکت کرده و توانست ۲۵ کرسی را به‌دست آورد. جبهه توافق عراق متشکل از چند حزب سنی از جمله حزب اسلامی و تجمع مردم عراق ۴۴ کرسی و جبهه گفتگوی ملی به رهبری صالح مطلق بر ۱۱ کرسی تصدی پیدا کرد (واعظی و اسدی، ۱۳۸۷: ۴۷)

بعد از اعلام نتایج و به‌رغم ائتلاف شیعیان و کردها که در سال‌های زمامداری بلامنازع سنی‌ها در عراق زیر ظلم و ستم مضاعف حزب بعث بیرون بازی قدرت قرار داشتند، روند تشکیل دولت دشوار و توافق بر سر تقسیم پست‌های اصلی (ریاست جمهوری، نخست‌وزیری و وزرا) چندین ماه طول کشید که نتیجه گفتگو و چانه‌زنی‌ها اختصاص پست ریاست جمهوری برای اولین بار در تاریخ عراق به کردها بود و جلال طالبانی بر این مسند تکیه زد، پست نخست‌وزیر که رکن اجرایی و قدرت اصلی در کشور را در دست دارد به نوری مالکی شیعه از حزب الدعوه رسید و سنی‌ها که در دولت قبلی نقش اصلی را داشتند به‌یک‌باره به حاشیه رانده شدند که همین مسئله به نقطه شروعی برای عدم توجه به روندهای دولت‌مجلس‌سازی در عراق جدید و اختلافات بعدی تبدیل شد.

۲-۲. انتخابات پارلمان دوم عراق در سال ۲۰۱۰

انتخابات پارلمان دوم، مارس ۲۰۱۰ با شرکت ۱۶۵ جریان سیاسی در قالب ۱۲ ائتلاف برای تصاحب ۳۲۵ کرسی که هرکدام از احزاب از گروه‌های قومی-مذهبی بودند برگزار شد و در نهایت چهار ائتلاف عمده موفق به تصاحب کرسی‌ها شدند. ائتلاف العراقیه به رهبری ایادعلاوی که عمدتاً نمایندگی جریانات سنی عراق را بر عهده داشت با کسب ۹۱ کرسی پارلمان توانست در پله اول نتایج رقابت نفس‌گیر با شیعیان بایستد، ائتلاف العراقیه هرچند به‌عنوان نماینده سنی‌ها شناخته می‌شد اما برخی چهره‌های شیعیان سکولار و شخصیت‌های برجسته سیاسی که به‌عنوان بعثی شناخته می‌شدند را در خود داشت که از این میان می‌توان به طارق الهاشمی، رهبر فهرست تجدد و صالح المطلق، رهبر جبهه گفتگوی ملی اشاره کرد. ائتلاف دولت قانون به نمایندگی اکثریت گروه‌های

شیعیان به رهبری نوری مالکی با ۸۹ کرسی دومین ائتلاف پیروز انتخابات پارلمان دوم عراق بود.

سنی‌ها که در اولین انتخابات پارلمانی عراق سیاست تحریم را در پیش گرفته بودند در سال ۲۰۱۰ و به‌ویژه با پشتیبانی کشورهای عربی حوزه خلیج فارس و ترکیه با ائتلافی یک‌پارچه و منسجم به نام العراقیه به رهبری ایادعلوی به میدان رقابت انتخاباتی وارد شدند و با کسب ۹۲ کرسی پیروز اول رقابت با دیگر جریانات به‌ویژه ائتلاف دولت قانون شیعیان شدند؛ اما در کشمکش طاقت‌فرسا که ۹ ماه به طول انجامید به‌رغم حمایت گسترده خارجی و اقلیت سنی داخلی پست نخست‌وزیری را در اختیار ائتلاف دولت قانون به رهبری نوری‌المالکی گذاشتند و به پست‌های معاونت نخست‌وزیری تن دادند. رقابت و کشمکش این دو جریان سنی و شیعی در میدان رقابت بغداد در طول ۴ سال، موجب افزایش چشمگیر انفجارهای تروریستی شد که این کشمکش‌های سیاسی هزینه‌ای بس سنگین و جبران‌ناپذیر بر مردم بی‌دفاع این کشور گذاشت و درنهایت تعقیب و حکم دستگیری برای طارق هاشمی، شخصیت برجسته ائتلاف العراقیه و فرار وی به اقلیم کردستان و بعد ترکیه و اعلام حکم اعدام برای وی و همچنین دستگیری چندین عضو ارشد العراقیه در پرونده‌های ترور نشان از هر چه بیشتر به حاشیه رفتن سنی‌ها در روند سیاسی عراق و ایجاد موانع جدید بر سر روند دولت‌مملت‌سازی در این کشور بود.

ائتلاف سوم پیروز در این انتخابات نیز شیعیان بودند؛ "ائتلاف ملی" ۷۰ کرسی پارلمان دوم را کسب کرد. عمده احزاب شیعی در این ائتلاف مجلس اعلای اسلامی، جریان صدر، حزب فضیلت و جنبش اصلاح ملی بودند، به‌نوعی می‌توان گفت شیعیان در این انتخابات ۱۵۹ کرسی یعنی نزدیک به نصف کرسی‌های پارلمان را به خود اختصاص دادند اما ائتلاف میان احزاب و جریان‌های سیاسی داخلی آن‌ها تشکیل دولت اکثریت را ناممکن کرد. به عبارتی دقیق‌تر، انتخاب ائتلاف العراقیه به‌عنوان یک ائتلاف عمدتاً سنی را نمی‌توان نشان‌دهنده بلوغ سیاسی مردم عراق و بروز رفتار انتخاباتی دموکراتیک در میان توده دانست بلکه این اختلافات داخلی شیعیان بود که منجر به کسب رتبه اول برای ائتلاف العراقیه به رهبری ایاد علوی شد.

گردها به‌عنوان دومین اقلیت قومی در عراق با کاهش یک کرسی به نسبت انتخابات دوم، ۵۷ کرسی را به خود اختصاص دادند. در جبهه کردی ائتلاف هم‌پیمانی کردستان متشکل از دو حزب دموکرات و اتحادیه میهنی با کاهش ۱۰ کرسی به نسبت انتخابات قبل ۴۳ کرسی را به خود اختصاص داده که عمده این کاهش سهم اتحادیه میهنی بود. جنبش تغییر (گوران) که تازه پا به عرصه سیاسی اقلیم کردستان عراق

گذاشته بود، ۸ کرسی را تصاحب و اتحاد اسلامی و جماعت اسلامی با ۴ و ۲ کرسی رده‌های بعدی را کسب کردند. به‌صورت کلی در این دو انتخابات وزن‌کشی میان سه گروه اصلی جامعه عراق یعنی شیعیان، سنی‌ها و کردها بود و آرای مردم با توجه به گرایش‌ها و شکاف‌های قومی و مذهبی به صندوق‌ها ریخته شد. این واقعیت که شیوه رأی‌دهی مردم عراق در دوره دوم انتخابات نیز به‌مانند دور اول بیش از هرچیز دیگری از گرایش‌های قومی-مذهبی عراقی‌ها نشأت می‌گرفت، زنگ خطر افزایش واگرایی در این کشور را به صدا درآورد (خاکی، ۱۳۹۳: ۱۶).

روند تشکیل دولت در دو انتخابات به‌تبع همان شکاف‌های قومی و مذهبی، به دلیل سهم‌خواهی هر یک از سه گروه اصلی از (شیعیان، سنی‌ها و کردها)، تلاش آن‌ها برای تثبیت خود و در یک‌کلام ضعف دولت‌مملت‌سازی، بسیار طاقت‌فرسا و طولانی بود. تشکیل دولت اول بعد از انتخابات پارلمانی ۲۰۰۵ بیشتر از ۵ ماه و روند تشکیل دولت دوم در نتیجه انتخابات دوم در سال ۲۰۱۰ نه ماه طول کشید. در واقع، معادلات و رقابت‌های میان بازیگران منطقه‌ای که عراق به صحنه رقابت آن‌ها به‌ویژه از لحاظ مذهبی تبدیل شده بود، تأثیر فراوانی در مشارکت جریان‌های اصلی در انتخابات و روند تشکیل دولت داشت.

سنی‌ها که در دور اول انتخابات پارلمانی در سال ۲۰۰۵ به‌صورت پراکنده در انتخابات شرکت کرده و عمدتاً گزینه تحریم را انتخاب کردند با حمایت کشورهای عربی حوزه خلیج فارس و ترکیه به رهبری حزب عدالت و توسعه با تفکر اخوانی در انتخابات پارلمان دوم عراق شرکت کردند و در چارچوب ائتلاف العراقیه به رهبری ایادعلوی با ۹۱ کرسی بیشترین کرسی‌ها را به دست آوردند؛ اما سنی‌ها به‌رغم کسب بیشترین کرسی در میان ۴ ائتلاف اصلی حاضر در انتخابات، در کشمکش رقابت‌های منطقه‌ای و تأثیرات این رقابت‌ها در عرصه داخلی عراق مجبور شدند پست نخست‌وزیری را به جریان شیعی به رهبری نوری المالکی از ائتلاف دولت قانون واگذار کنند (صالحی، ۱۳۹۳: ۱۲).

۳. انتخابات پارلمانی ۲۰۱۴ عراق

سومین انتخابات پارلمانی عراق که در قالب ۳۶ ائتلاف سیاسی بزرگ و کوچک برای ۳۲۸ کرسی پارلمانی و شکل‌دهی توازن سیاسی نوین در عراق از تاریخ ۲۷ تا ۳۰ آوریل ۲۰۱۴ (۸ تا ۱۰ اردیبهشت ۹۳) در داخل و خارج عراق برگزار شد، نتیجه روندی به نسبت طولانی و حاصل رقابت‌های فراوان بین گروه‌های سیاسی مختلف بود. عراقی‌ها

سومین انتخابات پارلمانی خود را در شرایطی پشت سر گذاشتند که تنش میان بازیگران اصلی عراق در سطح حکومت و گروه‌ها افزایش یافته است به طوری که عرصه سیاسی عراق اکنون شاهد درگیری‌های شدید میان گروه‌های مختلف قرار گرفته است که هر یک از آن‌ها به یکی از اقلیت‌های قومی-مذهبی مهم کشور تعلق دارد و بازیگران آن به سه رکن کلان (اعراب شیعه، اعراب سنی و کردها) تقسیم شده‌اند که هر یک جناح‌بندی خاص خود را دارد.

ضعف دولت-ملت‌سازی در عراق اصلی‌ترین دلیلی است که موجب شده است این گروه‌ها توان اجماع برای به پیش بردن جامعه عراق در مسیر دموکراسی را نداشته باشند. از این رو، همچون ادوار گذشته انتخابات، باز هم این ترکیب جمعیت عراق و گرایش‌های فرقه‌ای و قومیتی بود که بیشترین تأثیر را در رفتار انتخاباتی بر جای گذاشت و دیگر بار تلاش برای ایجاد هویت ملی مشترک بعد از تمایلات قومی-نژادی در درجه دوم اهمیت قرار گرفت؛ اما آنچه معادلات سیاسی عراق را پیچیده‌تر کرده است ترکیب جمعیتی این کشور نیست بلکه تأثیر گسترده ائتلاف‌ها و صف‌بندی جناح‌های سیاسی عراق پس از اعلام نتایج انتخابات پارلمانی و توافق احزاب برای تشکیل کابینه جدید عراق است.

۳-۱. جریان شناسی گروه‌های شرکت‌کننده در انتخابات ۲۰۱۴ عراق

با وجود تمامی مشکلاتی که کشور آشوب‌زده عراق با آن مواجه بوده و هست، سرانجام در آوریل ۲۰۱۴، ۹۰۴۵ نامزد در قالب ۳۶ ائتلاف کوچک و بزرگ برای کسب ۳۲۸ کرسی پارلمانی به رقابت پرداختند و انتخابات در قالب سیستم فهرست باز و نظام چنددایره‌ای برگزار شد. در این انتخابات بیش از ۶۲ درصد از مردم عراق شرکت کردند که بالاترین مشارکت با نرخ ۷۹ درصد به استان اربیل مربوط بود. این انتخابات از نظر ائتلاف‌ها و گروه‌بندی‌های نیروهای سیاسی نیز تفاوت‌هایی با دوره‌های قبل داشت.

۳-۱-۱. ائتلاف‌ها و گروه‌بندی‌های شیعیان

ائتلاف دولت قانون به رهبری نوری کامل محمدحسن مالکی، نخست‌وزیر فعلی عراق در این انتخابات با ۱۲ گروه و تشکل سیاسی عراق ائتلاف کرده بود. ائتلاف دولت قانون پس از جدایی از "ائتلاف ملی عراق" تشکیل شد و در پارلمان دوم ۸۹ کرسی را در اختیار داشت و موفق به تشکیل کابینه شد.

دیگر جریان‌های شیعی و سنی و گرد کارنامه چهارساله دولت برآمده از این ائتلاف را شکست‌خورده توصیف می‌کنند. برنامه و شعار انتخاباتی ائتلاف دولت قانون بر روی برآورد کردن چشم‌داشت‌ها و خواسته‌های مردم در سطح ملی و محلی و خدمات

متمرکز بود. این گروه، شعار تبلیغاتی اصلی خود را "تغییر و سازندگی" برگزیده و مهم‌ترین کانون تبلیغات این ائتلاف مرکز و جنوب عراق است. این ائتلاف توانست در انتخابات پارلمانی اخیر ۹۲ کرسی از مجموع ۳۲۸ کرسی را به خود اختصاص دهد و پیروز و برنده انتخابات در میان دیگر ائتلاف‌ها و جریان سیاسی حاضر در انتخابات باشد. احزاب و شخصیت‌های اصلی این ائتلاف به شرح زیر می‌باشند:

ردیف	حزب	رهبران
۱	حزب الدعوه اسلامیه	نوری مالکی
۲	حزب الدعوه اسلامیه/ تنظیم العراق	هاشم ناصر محمود جمودی الموسوی
۳	فراکسیون المستقلون	حسین ابراهیم صالح مهدی شهرستانی
۴	سازمان بدر	هادی فرحان عبدالله
۵	جریان عراق جدید	عدنان الشحمانی
۶	حزب الوحده	مبدر سلمان ویس حمد
۷	کنگره ملی کردهای فیلی	محمد سعید توفیق یحیی
۸	جنبش رسالت اسلامی	حسن هاشم مطشرشندی
۹	حزب عراق ملت واحد	احمد ساهی کاظم عامری
۱۰	اتحاد ترکمان های عراق	عباس حسن موسوی بیاتی
۱۱	جبهه ترکمان‌های آزاد	طورهان مظهر حسن جمال المفتی
۱۲	جمعیت دموکراسی عراق	حنین محمود احمد القدو

ائتلاف شهروند به رهبری سید عمار حکیم: ائتلاف شهروند به رهبری سید عمار حکیم، رهبر جوان مجلس اعلای اسلامی عراق متشکل از این جریان و ۲۰ حزب و تشکل دیگر عراقی است. ائتلاف شهروند برنامه‌های خود را برای اتحاد و یک‌پارچگی در اداره عراق، بازنگری در ساختار حکومتی و انقلاب اداری در مؤسسات و دستگاه‌های دولتی پایه‌ریزی کرد. این ائتلاف توانست در انتخابات پارلمانی اخیر ۲۹ کرسی از مجموع ۳۲۸ کرسی را به خود اختصاص دهد. احزاب و شخصیت‌های اصلی این ائتلاف به شرح زیر می‌باشند:

ردیف	حزب	رهبران
۱	مجلس اعلای اسلامی عراق	سید عمار عبدالعزیز محسن مهدی الحکیم
۲	المواطن (شهروند)	عبدالحسین عبدالرضا باقر عبطان
۳	همایش ملی عراق	احمد عبدالهادی عبدالحسین علی الجلبی
۴	جمعیت امل	بلیخ متقال محسن مطلب
۵	حزب پیشتاز اسلامی	علی مهدی علی عباس الیاسری
۶	جنبش جهاد سازندگی	حسن راضی کاظم کاطح
۷	جمعیت عدالت و وحدت	عامر حسین جاسم علی الفائز
۸	جمعیت مهارت‌های مستقل عراق	علی مهدی جواد الدباغ
۹	جنبش دعوت اسلامی	عادل عبدالرحیم مجید الامیر
۱۰	حزب ملی غدیر ملی یا ملی غدیر	سلم طحمید علی فرهود
۱۱	شورای یکپارچه مردم‌سالار عراق	خواز محمد ذیاب الجربا
۱۲	شورای سیاسی کار عراق	جاسم محمد کاظم محمد جواد العطار
۱۳	کمیته آهنگ تغییر	احمد حبیب خبط علی عباس
۱۴	فهرست مستقبل عراقی (آینده)	بدیع لبنان عبدالرزاق عبدالهادی
۱۵	جنبش ترکمن وفا	فریاد عمر عبدالله علی
۱۶	جنبش اراده عراق	حسین حمزه علی حسن
۱۷	جمعیت شهروند خوب	حمید عبدالجواد محمد النجدی
۱۸	جنبش عدالت و توسعه	توفیق جمعه عبادی
۱۹	بصره ما	عبدالکریم ناصر محمود اسماعیل
۲۰	بدیل عراقی	احمد عبدالزهره کاظم علامی فتلاوی

ائتلاف آزادگان (جریان الاحرار) به رهبری ضیاء اسدی: این ائتلاف که جریان صدر را در خود جای داده است، یک جریان اسلام‌گرای شیعی و ملی‌گرای عراقی است. جریان صدر در انتخابات ۲۰۱۰ جزو ائتلاف ملی عراق بود و بعدها از آن جدا شد. جریان صدر در ائتلافی با ۳ جناح "جناح الاحرار" به ریاست ضیاء نجم عبدالله احمد و "تجمع شراکه الوطنیه" به رهبری بهاء‌العراجی و "جناح النخب" در این دوره از انتخابات پارلمانی عراق مشارکت کردند.

رهبری ائتلاف آزادگان را بیشتر مقتدی صدر بر عهده داشت اما طی ماه‌های اخیر پس از آنکه انتقادات تندی را علیه دولت مالکی کرد، یک‌باره تصمیم به کناره‌گیری از عرصه سیاست کرد و تا حدی از فعالیت‌های سیاسی عراق کناره‌گیری کرد. هرچند

جریان الاحرار هم‌اکنون دیگر به‌طور مستقیم تحت رهبری مقتدا صدر نیست ولی همچنان یکی از جریان‌های سیاسی قدرتمند عراق به‌ویژه در جنوب این کشور است که از حمایت معنوی مقتدی صدر بهره‌مند است و مهم‌ترین پایگاه اصلی آن شهر "صدر" در شرق بغداد و استان‌های مرکزی جنوب عراق است.

یکی از مهم‌ترین نقاط عطف برنامه انتخاباتی این جریان توجه به بحران استان الانبار است و معتقد است برای اینکه بتواند وجود گروه دولت اسلامی شام و عراق موسوم به داعش را از این استان و دیگر مناطق عراق ریشه‌کن کند باید به امور امنیتی عراق بیش از امور اقتصادی، سیاسی و فرهنگی توجه کرد؛ بنابراین می‌توان گفت که این جریان به مناطق پیرامون بیش از مناطق مرکز توجه دارد و رسیدگی به این مناطق را در رأس اولویت‌های برنامه انتخاباتی خود قرار داده‌است. این ائتلاف توانست در انتخابات پارلمانی ۳۴ کرسی از مجموع ۳۲۸ کرسی را به خود اختصاص دهد و بعد از ائتلاف دولت قانون دومین جریان برنده در انتخابات پارلمانی عراق باشد.

۳-۱-۲. ائتلاف‌ها و گروه‌بندی‌های سنی‌ها

ائتلاف متحدون به رهبری اسامه نجیفی: ائتلاف متحدون به رهبری اسامه نجیفی، رئیس پارلمان دوم عراق را می‌توان مهم‌ترین جریان سیاسی سنی حاضر در انتخابات پارلمانی دانست که با ۱۳ حزب و گروه در سومین دوره انتخابات پارلمانی عراق مشارکت کرد. این جریان سرسخت‌ترین رقبای ائتلاف دولت قانون به شمار می‌رود و در طول سالیان گذشته نیز همواره مخالف خود با دولت مالکی را آشکارا اعلام داشته است. این ائتلاف که جریانی اسلام‌گرا، ملی‌گرا و محافظه‌کار به شمار می‌رود، سرانجام توانست در انتخابات پارلمانی اخیر ۲۳ کرسی از مجموع ۳۲۸ کرسی را به خود اختصاص دهد. احزاب و شخصیت‌های اصلی این ائتلاف به شرح زیر می‌باشند:

ردیف	حزب	رهبران
۱	ائتلاف متحدون	اسامه عبدالعزیز محمد النجیفی
۲	جمعیت ملی آینده یا آینده ملی	طاهر ناظم سلمان محمود
۳	جنبش ملی اصلاحات و توسعه	محمد ناصر دلی احمد
۴	جمعیت مدنی اصلاحات	سلم عبدالله احمد ناصر
۵	جنبش حامیان عراق (حق)	احمد عبدحمادی شاول المساری
۶	جمعیت ملی قبیله‌ای آینده	عمر هیحل حمر شیب

۷	جبهه عراقی ترکمن	ارشد رشاد فتح الله عبدالرزاق
۸	جمعیت سرزمین نیاکان	دحام عوید مطر احمد
۹	کنگره بیداری عراق	احمد بزيع فتيخان عبدالحميد
۱۰	جمعیت صلاح‌الدین برای توسعه	عمر یوسف حمود لطوف
۱۱	اتحادیه مستقل	مفسحی حسین عونى شلال
۱۲	جمعیت ملی طوایف	حسن خلف علو حمید
۱۳	جمعیت کمر بند بغداد	طلال خضیر عباس کعید الزوبعی

ائتلاف العربیه به رهبری صالح مطلق: ائتلاف العربیه به رهبری صالح مطلق معاون اول سنی مذهب نوری مالکی نخست‌وزیر عراق متشکل از ۹ گروه و جریان، دومین جریان با نفوذ سنی به شمار می‌آید که در انتخابات شرکت کرد. مخالفت با ایجاد استان‌های جدید، مخالفت با عملیات ارتش عراق در استان الانبار، تأکید بر مشارکت اهل سنت در روند سیاسی، مخالفت با اختلافات میان سنی‌ها، ارائه پیشنهاد برای ایجاد اتحاد میان آن‌ها و توجه به مناطق سنی‌نشین از شعارها و برنامه‌های اصلی این ائتلاف است. این جریان که در استان‌های کرکوک و صلاح‌الدین دارای نفوذ بسیاری است در نهایت توانست در انتخابات پارلمانی اخیر ۱۰ کرسی از مجموع ۳۲۸ کرسی را به خود اختصاص دهد. احزاب و شخصیت‌های اصلی این ائتلاف به شرح زیر است:

ردیف	حزب	رهبران
۱	جبهه عراقی گفتگوی ملی	صالح مطلق
۲	جنبش ملی نهرین	مشعان مهدی جبار نصیف
۳	حزب عراقی رستاخیز	جابر ابراهیم محمد الراوی
۴	ائتلاف توده‌های ملی	احمد عبدالله عبدالجبوری
۵	جمعیت پیمان ملی در صلاح‌الدین	خالد عبدالله جیاره
۶	جناح توده‌های سامی	-
۷	جناح ثبات	جاسم محمدحسن عطیه
۸	جمعیت توانمندان صلاح و سازندگی	-
۹	عراق تمدن	-

ائتلاف الوطنیه به رهبری ایادعلاوی: ائتلاف الوطنیه به رهبری ایادعلاوی، سومین ائتلاف قدرتمند سنی‌های عراق در سومین دوره انتخابات پارلمانی عراق است. این ائتلاف متشکل از ۱۵ گروه و حزب است و همچون چهار سال گذشته که دولت نوری مالکی را به طایفه‌گری و فساد متهم می‌کرد برنامه اصلی خود را بر "مبارزه با طایفه‌گری و فساد" چیده است و بر انجام اصلاحات و تغییر در دستگاه قضایی کشور تأکید دارد. این ائتلاف اعلام کرد که باید در مناطق پیرامونی برای تمرکززدایی اداری تلاش کرد. ائتلاف الوطنیه که ایادعلاوی را گزینه نخست‌وزیری خود می‌داند در روزهای پایانی تبلیغات انتخاباتی اعلام کرد که بعد از انتخابات با جریان صدر، ائتلاف شهروند و کردستان نینوا، ائتلاف خواهد کرد و سرانجام توانست در انتخابات پارلمانی اخیر ۲۱ کرسی از مجموع ۳۲۸ کرسی تصدی پیدا کند. احزاب و شخصیت‌های اصلی این ائتلاف به شرح زیر است:

ردیف	حزب	رهبران
۱	ائتلاف فهرست ملی	ایاد هاشم حسین علاوی
۲	جمعیت وحدت و تغییر	بهاء ناصر حسین سلمان
۳	جنبش گفتگو و تغییر	حامد عبید مطلق عمر
۴	شورای عراقی عوام و ملی	حسن خضیر عباس شویرد
۵	هلال	وشاب شاکر محمدی عبود
۶	فهرست عزم ملی	صبح عبدالرسول عبدالرضا رشید التیمی
۷	جبهه رهایی و سازندگی	ضامن علیوی مطلق خلق
۸	جنبش شاهین‌های عراقی	جانمر حمید احمد محمود
۹	جمعیت ندای آزادی	شعلان عبدالجبار علی کریم
۱۰	جنبش صلح و توسعه	عبدالکریم علی یاسین خلق
۱۱	جنبش عراقی عدل و اصلاحات	عبدالله حمیدی عجیل یاور
۱۲	حزب یزیدی پیشرفت	وعد حمد عضو سبعو
۱۳	جمعیت وفاداری میهن	وسام سامی عبدالله سلیمان بیاتی
۱۴	جمعیت جمهوری عراق	هاشم جعفر یحیی هاشم حبوبی
۱۵	جنبش ساختن عراق	عبد ذیاب جزاع جمعه

۳-۱-۳. ائتلاف‌ها و گروه‌بندی‌های کردها

حزب دموکرات به رهبری مسعود بارزانی: حزب دموکرات کردستان عراق به رهبری مسعود بارزانی عمده‌ترین و پرنفوذترین ائتلاف کردی در انتخابات پارلمانی عراق است. حزب دموکرات در خط‌مشی سیاسی خود بر ضرورت تداوم توافق بر سر اداره کشور به دور از سیاست به حاشیه راندن و کنار گذاشتن هیچ حزبی تأکید دارد، بنابراین یکی از اصول مورد توجه این حزب توجه به پیرامون به جای تمرکز در مرکز است.

حزب دموکرات در انتخابات سومین دوره پارلمانی اقلیم کردستان شعاری با عنوان "رای و حاکمیت را به ما بدهید تا به شما عملاً خدمت کنیم" را برای خود برگزید. مسئولین حزب دموکرات کردستان عراق که در انتخابات ۲۰۱۰ بیش از ۳۰ کرسی کسب کرده بودند در این دوره از انتخابات بر ۲۵ کرسی از ۳۲۸ کرسی پارلمان عراق تصدی پیدا کردند.

حزب اتحادیه میهنی به رهبری جلال طالبانی: حزب اتحادیه میهنی کردستان عراق یکی از مهم‌ترین و بانفوذترین احزاب به رهبری جلال طالبانی است. طالبانی از جمله شخصیت‌های بسیار تأثیرگذار و سیاست‌مدار برجسته کرد عراقی است که ریاست جمهوری عراق را پیش از ابتلا به عارضه قلبی برعهده داشت. این حزب اعلام کرد که در برنامه انتخاباتی خود بیش از هر چیز بر مسائل سیاسی و استراتژیک تکیه دارد که در تثبیت اصول و مبادی نظام فدرالیته دموکراتیک، کثرت‌گرایی توافقی و مشارکت مردمی در عرصه سیاسی نمود پیدا می‌کند. در حوزه‌های امنیتی نیز این جریان خواستار مبارزه با تروریسم در تمام انواع آن، افزایش حقوق و حقوق نیروهای امنیتی اقلیم کردستان (پیش‌مرگ‌ها)، دور کردن ارتش عراق از مناطق گردنشین و بازگرداندن موازنه ارتش و نیروهای امنیتی در جامعه است. در حوزه خدمات و اقتصاد نیز این ائتلاف خواهان حفظ سهم اقلیم کردستان از کل بودجه عراق و دادن اختیارات مالی و اداری بیشتر به اقلیم کردستان، تصویب قانون نفت و گاز اقلیم و اجازه صدور آن به صورت مستقل از دولت مرکزی عراق است. این حزب در سومین دوره انتخابات پارلمانی عراق ۲۱ کرسی از ۳۲۸ کرسی تصدی پیدا کرد.

حزب جنبش تغییر به رهبری نوشیروان مصطفی: حزب جنبش تغییر به رهبری نوشیروان مصطفی از جمله احزاب جدیدالتأسیس در اقلیم کردستان عراق است که در سال ۲۰۰۶ با انشعاب نوشیروان مصطفی و تنی چند از رهبران اتحادیه میهنی تأسیس شد. این جریان در انتخابات پارلمان کردستان در سال ۲۰۰۹ به‌عنوان اپوزیسیون اصلی ائتلاف کردستان متشکل از حزب دموکرات و اتحادیه میهنی پا به عرصه رقابت‌های انتخاباتی گذاشت و موفق شد، ۲۴ درصد آراء در کردستان عراق و ۲۵ کرسی از ۱۱۱

کرسی پارلمان اقلیم کردستان را به دست آورد. در انتخابات پارلمانی عراق در سال ۲۰۱۰ هم این حزب با ۴/۳۶ درصد از آراء به ۸ کرسی دست یافت. این حزب در استان سلیمانیه ۶ کرسی از مجموع ۱۷ کرسی و در استان اربیل ۲ کرسی از مجموع ۱۴ کرسی به دست آورد. این جریان که خود را مدافع آزادی و دموکراسی و مخالف فساد و عشیره‌گرایی معرفی می‌کند در انتخابات اخیر پارلمانی عراق توانست ۹ کرسی از ۳۲۸ کرسی را به خود اختصاص دهد.

جریان اتحاد اسلامی و جماعت اسلامی: جریان "اتحاد اسلامی" و جریان "جماعت اسلامی" دو جریان کُردی اسلامی هستند که رهبری اتحاد اسلامی را محمد فرج و رهبری جماعت اسلامی را علی باپیر بر عهده‌دارد، این جریان در انتخابات اخیر پارلمان به ترتیب بر ۴ و ۳ کرسی از ۳۲۸ کرسی پارلمان عراق تصدی پیدا کردند. در مجموع براساس نتایج اعلام‌شده در سومین دوره انتخابات پارلمانی عراق تعداد کرسی‌های کُردها در مجلس این کشور از ۵۷ کرسی در دوره گذشته به ۶۲ کرسی در این دوره افزایش یافته است، به عبارت دیگر تعداد کرسی‌های کُردها در این دوره انتخابات ۹ درصد افزایش یافته است.

۳-۲. نتایج تفصیلی انتخابات پارلمانی سال ۲۰۱۴ عراق

در انتخابات پارلمانی عراق نزدیک به ۱۲ میلیون رأی‌دهنده از مجموع ۲۱ میلیون شهروند عراقی شرکت کردند و درصد مشارکت براساس آمار کمیسیون عالی مستقل انتخابات عراق بیش از ۶۰ درصد بود. در این انتخابات بیش از ۹ هزار نامزد از ۱۰۸ ائتلاف سیاسی برای به دست آوردن ۳۲۸ کرسی پارلمان باهم رقابت کردند. در این انتخابات برای نخستین بار از فناوری و کارت الکترونیکی برای رأی‌دهندگان استفاده شد و بعد از سه هفته انتظار و با پایان یافتن روند شمارش آراء در نهایت کمیسیون عالی مستقل انتخابات نتایج نهایی این انتخابات را به شرح زیر اعلام کرد:

۱. ائتلاف دولت قانون: ۹۲ کرسی
۲. فهرست متعلق به جریان صدر: ۳۴ کرسی
۳. ائتلاف موطن: ۲۹ کرسی
۴. ائتلاف متحدون به خاطر اصلاح: ۲۳ کرسی
۵. ائتلاف الوطنیه: ۲۱ کرسی
۶. حزب دموکرات کردستان عراق: ۲۵ کرسی
۷. حزب اتحادیه میهنی: ۲۱ کرسی
۸. ائتلاف العربیه: ۱۰ کرسی

۹. جنبش تغییر کردستان عراق: ۹ کرسی
  ۱۰. ائتلاف الفضیله، ائتلاف الاصلاح و ائتلاف کُردهای نینوا: هر یک ۶ کرسی
  ۱۱. ائتلاف دیالی هویت ماست و ائتلاف عراق: هر یک ۵ کرسی
  ۱۲. جمعیت اسلامی کردستان، ائتلاف میهنی نینوا، ائتلاف مدنی و ائتلاف الوفای الانبار: هر یک ۳ کرسی
  ۱۳. فهرست جبهه ترکمان‌های کرکوک، ائتلاف فعلی عراقی، فهرست صلح کردستان، حمایت مردم و صلاحیت‌ها، ائتلاف اتحاد فرزندان عراق، فهرست الرافدین و شورای مردمی کلدانی، آشوری: هر یک ۲ کرسی.
  ۱۴. ائتلاف ملی صلاح‌الدین، ائتلاف البديل، ائتلاف کرامه، ائتلاف الصادقون، ائتلاف دولت عادل، حزب الدعوه (شاخه داخل)، ائتلاف ملی صلاح‌الدین، ائتلاف همبستگی عراق، ائتلاف خلاص، جنبش ایزدیه، فهرست الوركاء، حارث شنسل سنید، شورای آزادگان الشبک، ائتلاف عرب کرکوک: هر کدام یک کرسی.
- تعداد دقیق رأی‌دهندگان عراقی: ۱۱۲۲۲۴۰۳ میلیون نفر
تعداد نمایندگان منتخب مرد: ۲۳۷ نفر
تعداد نمایندگان منتخب زن: ۸۳ نفر
تعداد کرسی‌های متعلق به اقلیت‌های دینی: ۸ کرسی (شبکه خبری العالم: ۳۱ اردیبهشت ۱۳۹۲).

۳-۳. تجزیه و تحلیل

۳-۳-۱. پدیدارشناسی تمایزات انتخابات مجلس ۲۰۱۴ عراق با دوره‌های پیشین انتخاباتی در غیاب آمریکایی‌ها: یکی از مهم‌ترین تمایزات انتخابات پارلمانی اخیر عراق، برگزاری آن توسط دولت این کشور در غیاب نیروهای نظامی آمریکایی بود. در هر دو دوره پیشین (۲۰۰۵ و ۲۰۱۰) آمریکایی‌ها حضوری پررنگ و فعال در برگزاری انتخابات و نیز تلاش برای مدیریت و نیز حفظ امنیت آن داشتند؛ اما آن‌ها از سال ۲۰۱۱ با به سر آمدن موعد توافقنامه امنیتی دوجانبه، مجبور به خروج از عراق شدند، لذا این نخستین آزمون دولت در برگزاری انتخابات پارلمانی بود. البته سال گذشته دولت عراق برای نخستین بار به‌تنهایی اقدام به برگزاری انتخابات شوراهای شهری و محلی کرد که با توجه به کیفیت برگزاری آن و نیز به‌رغم حملات متعدد تروریستی گروه‌های مخالف، دولت به‌طور نسبی کارنامه قابل قبولی به دست آورد. هرچند انتخابات در چند استان به دلیل فقدان امنیت به تأخیر افتاد. حال انتخابات پارلمانی که مهم‌ترین واقعه سیاسی در این کشور به شمار می‌رود یک سنگ محک جدی برای سنجش توان و قدرت دولت این

کشور به‌طور خاص و مردم عراق به‌طور عام به شمار می‌رود دولتی که بسیاری از منتقدین داخلی و خارجی آن را به ناتوانی متهم می‌کنند.

کمرنگ شدن پیمان‌نامه استراتژیک احزاب اصلی گرد: یکی دیگر از تفاوت‌های مهم این انتخابات با دو دوره پیشین به کیفیت شرکت احزاب و گروه‌های کرد بازمی‌گردد. دو حزب قدیمی و قدرتمند گرد (حزب دموکرات و اتحادیه میهنی) که در پرتو انعقاد معاهده‌ای استراتژیک در دو انتخابات ۲۰۰۵ و ۲۰۱۰ و نیز انتخابات پارلمان محلی با ارائه فهرست مشترک به مصاف رقبای گرد و غیر گرد می‌رفتند در این دوره از انتخابات به‌مانند وضعیت روی داده در انتخابات ۲۰۱۳ پارلمان اقلیم کردستان با فهرستی جداگانه حاضر شده‌اند. رویدادی که به‌طور رسمی بیانگر کمرنگ شدن پیمان‌نامه استراتژیک این دو حزب با یکدیگر است که این امر بر افزایش اختلافات داخلی و رقابت در شمال این کشور تأثیرگذار بوده است و حتی با توجه به طولانی شدن روند انتخاب دولت اقلیم کردستان باید گفت تأثیر منفی داشته است. این عدم انسجام داخلی حتی موجب شده است که در استان‌های مورد مناقشه نیز کردها با یکدیگر به توافق نرسند و به‌رغم تجربه تلخ پیشین در کرکوک که به‌راحتی ۶ کرسی را به العراقیه واگذار کردند در این دور نیز با تعداد فهرست‌های بیشتر شرکت کنند. باید گفت کمرنگ شدن اتحاد استراتژیک بین دو حزب مذکور عملاً میدان و فرصت جدیدی را به جنبش تغییر داده است تا از وضعیت موجود برای پیشرفت و افزایش نفوذش استفاده کند (خاکی، ۱۳۹۲).

چنددستگی احزاب سنی عرب: تمایز دیگر انتخابات اخیر با انتخابات ۲۰۱۰ به نحوه حضور احزاب و گروه‌های اهل سنت و جریان‌های سکولار و ملی‌گرای عراقی بازمی‌گردد. اهل سنت عراق که انتخابات ۲۰۰۵ را تحریم کرده بود و در طول دوره مذکور کمترین همکاری ممکن را با دولت انجام می‌داد در ماه‌های نزدیک به انتخابات ۲۰۱۰ به‌ناگاه با پشتیبانی، حمایت و فشار خارجی تحت یک فهرست واحد متشکل از نیروهای سنی سنتی (قبایل اهل سنت در استان‌های شرقی، مرکزی و شمال شرقی)، گروه‌های ملی‌گرای سنی (که بعضاً با اتهاماتی نظیر عضویت و یا حمایت از بعث مواجه بودند) و سکولارهای شیعی به صحنه وارد شدند و زیر پرچم العراقیه توانستند بالاتر از هر حزب و ائتلافی دیگر با کسب ۹۲ کرسی در جای اول قرار گیرند. البته العراقیه در تشکیل دولت ناموفق بود و بعدها نیز دچار انشعاب شد. اینک نیز این طیف از عراقی‌ها برخلاف دوره پیشین کاملاً به‌صورت مجزا و با خط و فاصله مشخص از هم وارد فضای رقابت انتخاباتی شدند. در حقیقت می‌توان گفت اهل سنت عراق در هر دوره یک وضعیت کاملاً متفاوت داشته است: از تحریم تا شرکت منسجم و نهایتاً حضور بی-انسجام.

غیبت اجباری جلال طالبانی رئیس‌جمهور عراق: نام جلال طالبانی هنوز به‌عنوان رهبر حزب اتحادیه میهنی مطرح است و این حزب همچنان تحت لوای رهبر کاریزماتیک خود در انتخابات پارلمانی شرکت کرد، وقوع حمله مغزی و بستری شدن بلندمدتش در خارج از کشور و روشن نبودن چشم‌انداز بهبودش باعث شده است تا عملاً کسی روی بازگشت جلال طالبانی به عرصه قدرت در عراق حسابی باز نکند. چهره‌ای که یک موازنه دهنده به‌تمام‌معنا و بی‌بدیل در عرصه سیاسی عراق و حتی خاورمیانه به شمار می‌رفت. تنها رهبر سیاسی در عراق که در بدترین و بغرنج‌ترین بحران‌ها و تعارضات میان گروه‌های مختلف این توان و قدرت را داشت که همه را دور یک سفره در خانه‌اش جمع کند. حالا جای خالی او یکی از تفاوت‌های آشکار و ملموس میان این انتخابات با انتخابات دو دوره پیشین است (پشنگ، ۱۳۹۳).

عدم حضور طارق هاشمی در انتخابات ۲۰۱۴ عراق: طارق الهاشمی معاون پیشین جلال طالبانی و از رهبران با نفوذ اهل سنت عراق به دلیل کاملاً متفاوتی نتوانست در انتخابات اخیر ایفای نقش کند. او درست در فردای خروج نیروهای آمریکایی از عراق، از سوی دادگاه عالی این کشور متهم به دست داشتن در چندین عملیات تروریستی شد به همین دلیل ابتدا به اربیل پناهنده شد و سپس عازم ترکیه شد. پرونده قضایی طارق الهاشمی از جمله مهم‌ترین موضوعات سال‌های اخیر عراق بوده است؛ چراکه این پرونده از یک‌سو باعث افزایش اختلافات میان سنی‌های این کشور با دولت و نوعی دل‌سردی آنان از روند موجود گردیده است (که با مطرح‌شدن پرونده مشابهی برای رافع العیساوی این وضعیت عمومی تشدید گردیده است) و از سوی دیگر باعث بروز تنش و سردی روابط میان آنکارا و بغداد شده است. این امر در کنار دیگر تحولات عراق (از جمله صدور نفت اقلیم کردستان عراق به‌صورت مستقل به بندر جیهان ترکیه) باعث تغییر سیاست راهبردی ترکیه در قبال عراق و کشش این کشور به سمت کردها شده است (شبکه خبری العالم، ۳۱ اردیبهشت ۱۳۹۲)

کناره‌گیری مقتدی صدر از جریان سیاسی تحت رهبری‌اش: همان‌طور که اشاره شد، از میان رهبران سیاسی برجسته در دوره پیشین، جلال طالبانی به دلیل بیماری و طارق الهاشمی به علت داشتن پرونده امنیتی غایبان بزرگ سومین دوره انتخابات عراق پس از صدام بودند. هرچند طالبانی پس از ۱۷ ماه برای لحظات بسیار کوتاهی در جلوی دوربین رأی‌نمادین خود را به صندوق رأی ریخت اما عملاً به نظر می‌رسد وی دیگر همچون گذشته نقشی در آینده نخواهد داشت. در این بین رهبر سومی نیز حضور دارد که ۲ ماه پیش از انتخابات ضمن ابراز انتقاداتی شدید و تند به نوری‌المالکی، به‌صورت

رسمی انصراف خود را از رهبری جریان تحت امرش اعلام داشت. این فرد کسی نیست غیر از مقتدی صدر، روحانی نسبتاً جوان شیعی که طی سال‌های اخیر از چهره‌های خبرساز این کشور بوده است. صدر همچنین تأکید کرد که در انتخابات از هیچ گروه و حزبی حمایت نمی‌کند.

با این حال گروه وابسته به او رسماً به‌عنوان یکی از ائتلاف‌های مهم شیعی در انتخابات شرکت کردند. گروهی که متشکل از سه جریان مختلف با نام‌های جریان الاحرار، تجمع شراکه الوطنیه و جناح النخب است و در انظار عمومی از آن‌ها با عنوان "جریان صدر" یاد می‌شود. البته ناگفته پیداست که صدر به‌رغم انصرافش همچنان یکی از رهبران با نفوذ این کشور باقی می‌ماند و بسته به میزان آرای حزبی می‌تواند در چگونگی تشکیل دولت آینده مؤثر باشد. کما اینکه چند روز پیش از برگزاری انتخابات پارلمانی، بیانیه‌هایی در خصوص انتخابات پارلمانی این کشور نیز خطاب به مردم کشورش صادر کرده است (نوظهوری، ۱۳۹۳: ۴۰-۳۸).

تهدیدی به نام داعش (دولت اسلامی شام و عراق): تفاوت دیگر انتخابات پارلمانی سال ۲۰۱۴ عراق به وضعیت امنیتی این کشور بازمی‌گردد. طی ماه‌های اخیر گروه مسلح و تروریستی بنام داعش دست به مانورهای قدرت زیادی در نقاط مختلف سنی-نشین عراق زده است و حتی اکنون بخش‌هایی از عراق را نیز تحت کنترل خود دارد. این گروه که کیفیت نیروهای تشکیل‌دهنده و مرام عقیدتی آن‌ها با ابهامات و سئوالات متعددی روبرو است اعلام داشت که با تمام توان علیه امنیت برگزاری انتخابات ایستادگی می‌کند و حتی رأی‌دهندگان عراقی را نیز تهدید به اقدامات خشونت‌آمیز کرده بود. عدم برگزاری انتخابات در شهر فلوجه به دلیل در اختیار داشتن کنترل آن توسط داعش از جمله یکی از پیامدهای فعالیتهای این گروه رادیکال و تروریستی به نظر می‌رسد. درواقع یکی از اولویتهای اصلی و اولیه دولت آینده عراق برقراری امنیت و مبارزه مستقیم با این نیروهای شبه‌نظامی است.

فقدان انسجام اولیه منطقه‌ای کشورهای سنی در قبال انتخابات ۲۰۱۴ پارلمان عراق: هشتمین و آخرین تمایز انتخاباتی موردنظر در عراق، به آرایش کشورها و بازیگران مختلف منطقه‌ای و به‌خصوص همسایگان این کشور در قبال تحولات سیاسی آن و به‌ویژه انتخابات ۲۰۱۴ بازمی‌گردد. در انتخابات ۲۰۰۵ بیشتر این کشورها برنامه به‌خصوصی نداشتند، اما از سال ۲۰۱۰ که سنی‌ها دست از تحریم انتخابات برداشتند، کشورهای منطقه وارد یک رقابت جدی در میدان عراق علیه یکدیگر شدند. مهم‌ترین این رقابت‌ها میان ایران از یک‌سو و ائتلافی نانوشته اما آشکار شامل ترکیه، عربستان سعودی و اردن هاشمی از سوی دیگر بود. کشورهای سنی منطقه کوشیدند با

حمایت‌های مختلف خود از ائتلاف العراقیه عرصه سیاسی در این کشور را با تغییرات موردنظر خود مواجه کنند. گفته می‌شود ائتلاف مذکور در منزل شخصی "احمد داود اوغلو" و تحت فشار دولت‌های آنکارا و ریاض تشکیل شد؛ اما همان‌طور که مشاهده گردید این ائتلاف هر چند پیروز شد اما نتوانست دولت عراق را تشکیل دهد و عملاً یک‌بار دیگر عرصه را به نوری مالکی واگذار کرد و خود دچار تشتت و انشعاب‌های مختلف شد؛ اما در این دوره انتخابات کشورهای حامی اهل سنت وضعیتی کاملاً متفاوت دارند به این معنی که به نظر می‌رسد عمده توجه و رقابت‌های آن‌ها معطوف به بحران سوریه شده است.

نتیجه‌گیری

تحولات عراق نوین که نتیجه بلامنازع طی شدن یک‌روند دموکراتیک و انتخابات پارلمانی در این کشور بود نتوانست نویدبخش آرامش و هم‌زیستی مسالمت‌آمیز برای عراقی‌ها باشد. به عقیده نگارندگان، اتکای صرف به دموکراسی و صندوق‌های رأی در صورتی که به دلیل طی نشدن روند منطقی دولت-ملت‌سازی، پایه‌های دموکراسی همچنان در این کشور ضعیف بودند، از اصلی‌ترین دلایل شکست انتخابات پارلمانی عراق و فقدان مشروعیت عمومی نتایج این انتخابات در سرتاسر عراق به حساب می‌آید. به عبارت دقیق‌تر، نتایج این سه دوره انتخابات پارلمانی عراق را می‌توان پاسخی مدنی و یا حتی به‌نوعی نافرمانی مدنی عراقی‌ها به سال‌ها سرکوب شیعیان و کردها در این کشور دانست. به عبارت دقیق‌تر، انتقام‌جویی طبقات سرکوب‌شده در حکومت قبلی به مانعی جدید بر سر راه طی شدن روند منطقی دولت-ملت‌سازی در عراق تبدیل شد؛ به‌گونه‌ای که انجام انتخابات به جای این‌که به ابزاری برای مشروعیت حکومت و انسجام هویتی بیشتر در عراق تبدیل شود به ابزاری برای قدرت‌طلبی و انتقام‌جویی طبقات و قومیت‌های سرکوب‌شده در دوران گذشته تبدیل شد.

تحلیل رفتار انتخاباتی عراقی‌ها در سه دوره انتخابات گذشته و به‌ویژه انتخابات پارلمانی سال ۲۰۱۴ بیانگر این واقعیت است که مشق دموکراسی یک دهه‌ای عراقی‌ها هنوز نتوانسته است بر تمایلات و تعصبات قومی-مذهبی مردم و حتی سیاست‌مداران این کشور غلبه نماید. به‌عبارتی‌دیگر، یکی از مهم‌ترین دلایل شکل نگرفتن فرهنگ سیاسی مترقی در عراق را می‌توان ضعف دولت-ملت‌سازی و فقدان هویت ملی مشترک در این کشور به حساب آورد. در واقع تا زمانی که نتیجه انتخابات در عراق به‌طور کامل تابعی از وضعیت قومی-مذهبی این کشور است، نمی‌توان به شکل‌گیری یک عراق واحد با یک دولت-ملت قوی امید چندانی داشت؛ ولو این که دارای سامانه‌ای دموکراتیک بوده و انتخابات در این کشور نیز به‌طور منظم انجام پذیرد.

منابع

الف) فارسی

- پشنگ، اردشیر (۵ اردیبهشت ۱۳۹۳)، "انتخابات ۲۰۱۴ و عراق بی مام جلال"، *خبرگزاری کردپرس*.
- چاندر، چنگیز (۳۱ اردیبهشت ۱۳۹۳)، "فضای سیاسی جدید در عراق و اقلیم کردستان عراق"، *روزنامه رادیکال*، ترجمه: خبرگزاری کردپرس.
- خاکی، آمینه (۲۸ بهمن ۱۳۹۲)، "بحران تشکیل دولت فراگیر اقلیم کردستان"، *خبرگزاری کردپرس*.
- خاکی، آمینه (۲۷ اردیبهشت ۱۳۹۳)، "انتخابات پارلمانی عراق و سهم کردها در توازن سیاسی نوین در عراق"، *سایت خبری تحلیلی زیران*.
- خبرگزاری العالم (۳۱ اردیبهشت ۱۳۹۲)، "نتایج تفصیلی انتخابات پارلمانی عراق".
- زمانیان، علیرضا (۱۳۸۶)، *۵۸ روز زمامداری در عراق*، تهران: دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی.
- سلطانی علیرضا (تابستان ۱۳۹۱)، "نفت و دولت‌سازي در ایران"، *فصلنامه سیاست*.
- صالحی، حسن (۹ اردیبهشت ۱۳۹۳)، "بازیگران اصلی و روند تغییرات در رقابت‌ها"، *خبرگزاری کردپرس*.
- مریچی، شمس‌الله (۲۰۰۸)، *مبانی فکری و زمینه‌های اجتماعی جریان‌های معاصر عراق*، تهران: دانشگاه باقرالعلوم.
- گیرنا، مونتسرات (۱۳۷۸)، *مکاتب ناسیونالیسم: ناسیونالیسم و دولت‌سازي در قرن بیستم*، ترجمه: امیر مسعود اجتهادی، تهران: وزارت امور خارجه.
- نوظهوری، سمیه (۱۳۹۳)، *دود نفت در چشم دموکراسی*، تهران: نوید صبح.
- واعظی، محمود و علی‌اکبر اسدی (۱۳۸۷)، *عراق پس از صدام و بازیگران منطقه‌ای*، تهران: پژوهشکده تحقیقات استراتژیک.

ب) انگلیسی

- Lukitz, Liora (1995), **Iraq: The Search for National Identity**, London: Frank Cass.
- Nasr, Vali (July/August 2006), **When the Shiites Rise, Foreign Affairs**.
- Stansfield, Gareth (2005), "The Transition to Democracy in Iraq: Historical Legacies, Resurgent Identities and Reactionary Tendencies", **In The Iraq War and Democratic Politics**, London and New York: Routledge.